

Tesno povezanost vere in kulture nakazuje že dejstvo, da imata besedi kultura in kult, bogočastje, isti koren. Ta besedni izvir je glagol »colo«, ki pomeni obdelovati, gojiti ali vzgajati, izkazovati čast ali častiti. V primeru kulture gre za negovanje človeškega duha »cultura animi«. Človek ne obdeluje in ne neguje samo zemlje, ampak tudi samega sebe in svoje odnose. Če je kultura omika, tudi olika, kot negovan odnos do bližnjega, nikakor ni zanemarljiv, čeprav je – žal – velikokrat zanemarjen. Sovražni govor ali celo pozivanje k sovraštvu je vse kaj drugega kakor kultura. Sicer pa je kultura gojen, negovan duhovni odnos, ki ga ima človek do resnice, dobrote in lepote in s tem tudi do Najvišjega, ki v sebi združuje resnico, dobroto in lepoto. Verovanje z vsemi svojimi tremi bistvenimi sestavnimi deli, namreč. Prvič s svojo govorico in teoretičnim učenjem ter simbolnimi predstavami o tem, kaj je res kot poslednji smisel človeškega življenja, drugič s svojimi praktičnimi bogoslužnimi, kulturnimi navodili in etičnimi, vsakdanjimi življenjskimi normami, ki odgovarjajo na vprašanje, kaj je dobro in prav, ter končno tretjič s svojimi institucionalnimi in občestvenimi skupnostmi pričevanja in postavljanja samega sebe v širše družbeno in politično okolje je od vsega začetka del splošnejše nege, skrbi in vzgoje, ki jo človek kot duhovno bitje namenja tudi odnosu do sebe, do bližnjega in do Boga ter s tem razvija sebe kot kulturno bitje.

Duhovnost kot skupni vir kulture in verovanja

Kult ali verovanje torej ni zunaj kulture, ampak je njen sestavni del. Vera in kultura si ne stojita vsaksebi tako, da bi se nato bilo treba vprašati, kako naj ju povežemo ali združimo, ampak je vera poseben in svojevrsten izraz iste človekove duhovnosti, ki človeku ne dopušča, da bi živel zgolj neposredno nagonsko, nepremišljeno in nekritično, se pravi brez tistega notranjega odmika, zaradi katerega ne samo govorimo ali delamo, ampak tudi vemo, da govorimo in delamo in se ravno zato lahko tudi sprašujemo, kako govoriti in delati in ne nazadnje: čemu govoriti in delati. (1) Bistvo človekove duhovnosti je ravno notranja navzočnost samemu sebi, odsevanje samega sebe v samem sebi. Ta reflektivnost ali povratnost, odmik od samega sebe in hkratna navzočnost sebi omogoča našo zavest in naše samozavedanje in s tem vsa razočaranja in spraševanja o samem sebi.

Tukaj smo pri samih izviri človekove duhovnosti. (2) Zastavlja se vprašanje, kako to, da je človek samemu sebi nasproti, ko se sebe zaveda in se celo zaveda, da se zaveda. Pa ne samo to. Samega sebe lahko tudi popravlja, spreminja in kritizira. Lahko ustvarja na novo.

Tukaj smo pri bistvu. Človek je edino bitje, ki lahko naredi nekaj, česar poprej še ni bilo: nekaj novega. S tem pa smo v jedru in izviru kulture v širšem pomenu besede, kulture ali civilizacije, ki pomeni svet, ki ga človek ni podedoval od narave, ampak ga je naredil oz. ustvaril sam. Tega druga živa bitja ne poznajo. Kultura v širšem pomenu besede, ki jo imenujemo tudi civilizacija, je narejeni svet in obsega številna področja. To je najprej področje človekove proizvodnje dobrin in potrebnih stvari za telesno preživetje. To je tudi svet družbenih in političnih institucij, s katerimi človek oblikuje svoje odnose s sebi enakimi. Končno pa je to tudi svet, ki je povezan s človekom kot simbolnim bitjem, ki z uporabo najrazličnejših simbolov in znamenj gradi idealni svet in meri onstran tega, kar mu je neposredno dano. Leta 1982 je Unesco kulturo opredelil kot »niz značilnih duhovnih in gmotnih, intelektualnih in čustvenih potez, ki zaznamujejo neko družbo ali družbeno skupino. Kultura obsega poleg umetnosti in literature tudi življenjske navade, osnovne človekove pravice, vrednostne sisteme, tradicije in verovanja«. Tudi vera je torej del kulture in po našem prepričanju celo njen bistveni sestavni del.

Če se omejimo na kulturo v ožjem pomenu besede, se pravi na umetnost, se tukaj človekova sposobnost, da ustvarja nekaj novega, pokaže v posebni luči. Kultura v ožjem pomenu besede so bolj ali manj genialne intelektualne, umetniške in duhovne stvaritve. To so stvaritve posameznikov, ki so v svojem spraševanju po zadnjem smislu odkrivali velike vrednote, ki dvigajo duhovno življenje ljudi ter gojijo in negujejo duha v njegovem najvišjem stremljenju po resnici, dobrem in lepem. Tu se kultura kot »cultura animi«, kot negovanje duha, najbolj pokaže. Papež Janez Pavel II. je v znamenitem govoru v Unescu v Parizu leta 1980 kulturo na zgoščen način označil kot »tisto, po čemer človek kot tak postaja bolj človek«.

Med kulturnimi stvaritvami v širšem pomenu besede, se pravi med civilizacijo, in kulturo v ožjem pomenu besede, je razlika tudi v tem, da civilizacijski dosežki zastarijo, kulturne stvaritve pa so trajne in večne. Védjenja o naravi v nas in zunaj nas, kakor so ga imeli pred stoletji, in tehničnih pripomočkov, recimo v medicini, ki so jih na osnovi takratnega védenja uporabljali, danes ne uporabljamo več. Védenje je podrejeno človekovi koristnosti in uporabnosti, zato je moralo prepustiti mesto drugim spoznanjem. Drugače pa je z velikimi kulturnimi stvaritvami, ki niso vezane na neposredno, se pravi materialno koristnost in uporabnost, temveč na »cultura animi«, na negovanje in dviganje človekovega duha. Torej na kvantiteto imetja, temveč na kvaliteto bivanja. Take so etične vrednote ljubezni in nesebičnosti, se pravi svetosti, ter velike stvaritve na področju lepega, bodisi v literaturi bodisi v likovni umetnosti ali glasbi. Le-te tudi danes ostajajo v polni veljavi, četudi smo medtem v marsičem spremenili slog in način ustvarjalnosti. Védenje o naravi ter njegova tehnična in ekonomska uporabnost, ki je bila v veljavi pred tisoč leti, sta danes izgubila svojo vrednost. Svetost svetnikov pred tisoč leti in vzvišenost navdiha gotskih katedral ali pesniških stvaritev pa nista obledeli. S svojo kulturo v ožjem pomenu besede kot negovanjem duhovne kvalitete bivanja se človek povzpne nad minljivost, začasnost in prehodnost ter se dotakne tistega, kar ostaja in kar kljubuje časovni minljivosti – absolutnosti.

Duhovna uperjenost v dokončno in absolutno

Človek je kulturno bitje, ker se ne more sprijazniti z dejstvom, da bi kar tako bil, ampak samega sebe dela, samega sebe oblikuje, spreminja, in svobodno in ustvarjalno dograjuje svojo naravno danost. S kulturo človek goji duhovnost, goji in pospešuje najvišji in najodličnejši del svoje telesno-duhovne kompleksnosti. Že v tem smislu je razumljivo, da je kultura povezana s splošnim pojavom človekovega samopreseganja in ustvarjalnega preraščanja preko tega, kar trenutno je. Človeka zato brez kulture ni.

Tu se postavlja vprašanje, kaj človeka žene ali nagiba, da se ne zadovolji z nastalim ali z danim, temveč išče nekaj drugega, ustvarja nekaj novega. Za ustvarjalni duhovni dinamizem niso dovolj samo materialne razlage, po katerih človeka v ustvarjalnost ženejo revščina, življenjska ogroženost in skrb za preživetje. Človeka naprej žene njegova usmerjenost ali uperjenost v neko bivanjsko dokončnost in popolnost, kakršne na ravni zgodovinskih uresničitev v času in prostoru ne more nikoli doseči. Gre za duhovno žejo in željo, katere popolna izpolnitev se vedno odmika v onstranost, ker je tudi večja kakor vse, kar lahko uresničimo. V verski govorici to imenujemo Bog.

Religija kot prakultura

S tega vidika razumemo, zakaj je religija kljub svoji specifični različnosti od raznih oblik kulture z njimi hkrati tudi globoko povezana. Religija je zato prakulturni pojav. Religija človeka odpira onstran vsega, kar izkustveno je. Njegovo pozornost in upanje usmerja preko tega sveta ter njegovih nujnih omejitev in razočaranj.

V tej točki se religioznost stika z drugimi človekovimi kulturnimi »dejavnostmi«. Kultura se v svojem pojavljanju zaznamuje religiozno, religija pa kulturno. (3) Vernost je kulturno, pravzaprav prakulturno dejstvo, ker je zanjo bistveno, da razvija in neguje človekovo duhovnost in njegovo potrebo po transcendenci in svetem, absolutnem, resničnem, dobrem in lepem v njihovi dokončnosti, skratka po Bogu, kakor ga imenujemo v monoteističnem verskem izročilu.

Med najbolj znane predstavnike tesnega povezovanja kulture in religije sodi znani protestantski teolog iz druge polovice prejšnjega stoletja Paul Tillich, ki v svoji Filozofiji religije pravi, da je religija usmerjenost duha k brezpogojnemu smislu, kultura pa je usmerjenost duha k pogojnim oblikam smisla. (4) Tillich religiozološko teorijo gradi na pojmu pomena ali smisla. V religiji zato vidi tisto brezpogojnost, absolutnost pomena, brez katere bi se vsi pomeni, ki jih izražajo in oblikujejo razne kulture in njihove stvaritve, sesuli. Religija izraža in uresničuje smiselnost vseh smislov. Če ni brezpogojne, zadnje in čiste smiselnosti, potem vse omejene in delne oblike smisla, ki jih izražamo v različnih kulturnih dejavnostih, izgubijo podlago za svojo osmišljajočo funkcijo. Religiozna usmerjenost v absolutni smisel je potemtakem predpostavka vsakega uspešnega osmišljanja našega življenja, s katerim se ukvarja kultura. Tillich zato sklene: »Kultura je izrazna oblika religije in religija je vsebina kulture.« (5) Razmerje med religijo in kulturo je torej razmerje med brezpogojno vsebino smisla in pogojenimi, končnimi in relativnimi oblikami tega istega smisla. (6)

»Ko Pavel Tillich trdi, da je religija substanca kulture in da je kultura forma religije; ko k temu še zatrjuje, da je vsak posameznik, vsaka kultura in vsaka civilizacija v primežu poslednjega smisla, ki ima status božjega ... razkriva samo to, kar se mu zdi, da je struktura delovanja vsakega posameznika, vsake civilizacije, vsake kulture in potemtakem tudi vsake religije. Dejansko zgodovina ne pozna nereligiozne kulture, četudi nas etnologija uči, da lahko beseda religija pokriva zelo različne stvarnosti, od judovsko-krščanskega monoteizma pa do budističnega ateizma preko številnih uradnih ali poluradnih politeizmov in panteizmov, ki jih najdemo v popularnih religijah.« (7)

Prihodnost evropske kulture in krščanstva

Če je tako, in iz dosedanjega izvajanja sledi, da je tako, potem si tudi naše in evropske kulture ni mogoče zamišljati brez krščanstva kot evropske prevladujoče religije. To dejstvo ni naključje, ki bi ga smeli odmisлити, zanemarjati ali omalovaževati, kar se ravno pri nas tako pogosto dogaja. To ni naključje, ampak je bistveno povezano s tem, kar kultura je in kar je religija, posebej še krščanska.

Ravno krščanstvo je na poseben način izpostavilo dialektični odnos med tostranstvom in onstranstvom, ko je na osnovi Božjega učlovečenja, kar pozna samo ono, po eni strani kot izrazit monoteizem ohranilo vso naravno nepremostljivost med Bogom in svetom, po drugi strani pa ju je s svojo izkušnjo Božjega učlovečenja povežalo tako, kakor nobena druga religija. Svet, posebno pa še človek, je najprej v judovstvu, še bolj pa potem v krščanstvu Božja podoba, torej simbol nečesa ali nekoga, ki ga hkrati neskončno presega. (8)

Zato je povsem razumljivo, da je papež Janez Pavel II. v nagovoru na simpoziju o krščanstvu in kulturi v Evropi posebej poudaril zvezo med kulturo in religijo, ki v evropskem primeru pomeni predvsem krščanstvo. »Evropske kulture ni moč razumeti brez omembe krščanstva. Evangelij je njen temelj, evangelij, ki so ga neutrudno oznanjali in močno živeli neustrašni apostoli in nešteti verniki skozi dvajset stoletij. Evropa, ki jo je oblikovala oživljajoča Božja

beseda, je odigrala edinstveno vlogo v svetovni zgodovini in njena kultura je močno prispevala k napredku človeštva. Dinamizem krščanske vere je v evropski kulturi razvnel izredno ustvarjalnost. V svetovni zgodovini je mnogo izginulih civilizacij, bleščečih kultur, katerih sijaj je že zdavnaj ugasnil, med tem pa se je evropska kultura nenehno obnavljala in se bogatila v dialogu z evangelijem. Ta dialog je bil včasih naporen, pogosto oster, toda vselej rodovit. Prav v tem dialogu je temelj evropske kulture« (31. oktobra 1991). (9)

Svet in človek na njem sta simbola, zato svet v svoji pojavnosti lahko govori, poje, odseva in odraža tistega, ki je večji od njega. Najvišji vrhunci evropske kulturne ustvarjalnosti so dosegali vrhunec ravno po zaslugi tega simbolnega pogleda na celotno našo stvarnost. V krščanstvu s področja nadčasovnega smisla ni izključeno nič, tudi trpljenje in smrt ne, ampak sta iz vse svoje prvotne nesmiselnosti v moči in po zaslugi Božje ljubezni, ki si ju je vzela za najmočnejši, najbolj verodostojen in najbolj prepričljiv simbol ali izraz same sebe, postala najbolj smiselno dejanje: dejanje najbolj čiste in zastonjske ljubezni. V tej religiozni duhovnosti človek doživlja najvišji kulturni in umetniški izziv.

Religija torej ni tuja kulturi in duhovnosti, ki jo kultura izpričuje in uresničuje. Tudi ni zunaj nje, temveč je njeno jedro, njeno žarišče. Kultura ali duhovnost se v religiji uresničuje v najbolj čisti in neposredni obliki, religija je prakultura.

Po drugi strani iz tega sledi tudi, da je kultura tista človeška dejavnost, ki je religiji najbliže in brez katere se religija sploh ne more izražati. Religija potrebuje kulturo. Potrebuje simbolno govorico, ki je govorica kulture. Kot se je glasil srednjeveški rek: »Littera gesta docet – quid credas allegoria«. (10) Črke učijo dejanja, dejstva, alegorija pa to, kar veruješ. Samo simbolna govorica je religioznosti najbolj primerna govorica, ker je samo v njej ohranjena neskončna distanca, neskončna razdalja med tem svetom, iz katerega jemlje alegorija ali simbol svojo podobo, in Bogom, na katerega meri. V ozadju tega gre še za nekaj več. Ne glede na to, da sodobna sekularizirana kultura išče drugačne odgovore na bistvena vprašanja, ki si jih zastavlja človek, kakor jih daje krščanska vera, ju povezuje dejstvo, da sta ena in druga, religija in kultura, v primežu istega temeljnega človekovega vprašanja po zadnjem smislu njegovega bivanja. Obe, religijo bolj in sekularizirano kulturo mogoče malo manj, a vendar še vedno dovolj opazno, preveva in pravzaprav rojeva »iskanje Boga«. Iskanje Boga je namreč navzoče tudi tedaj, ko želi kdo sporočiti, da ga ni in s tem tudi vse tisto, kar naj bi iz tega sledilo.

Če sta religija in kultura tako tesno povezani, še več, če je religioznost prakulturno dejstvo, na kar nas opozarjajo vsa zgodovinsko izpričana dejstva, potem nas ne more presenetiti, kar je izrekel papež Janez Pavel II. ravno v tej stolnici (sv. Janeza Krstnika v Mariboru) ob svojem prvem obisku v Sloveniji leta 1996: »V vsakem resničnem srečanju med evangelijem in določeno kulturo se sproži proces očiščevanja in razvoja, ki s časom razodene dotlej neznane možnosti te kulture. To se je zgodilo tudi v srečanju med krščanstvom in slovenskim ustvarjalnim duhom. Vaši predniki so v Jezusu Kristusu spoznali svojega Odrešenika in v stiku z evangelijem se je polagoma poglobljal njihov moralni čut. V motrenju Božjega in človeškega lika učlovečene Besede se je izostril njihov čut za lepoto. O tem pričajo številne cerkve in znamenja, ki dajejo edinstven čar vaši pokrajini. O tem priča bogastvo vaših ljudskih pesmi, ki so pogosto prežete z versko vsebino, o tem govorijo zakladi vaše cerkvene glasbe ... Krščansko obzorje je v ozadju vaših pesnikov in pisateljev. V istem duhovnem ozračju se gibljejo vaši slikarji ... Rodovitna povezanost med kulturo in evangelijem je v vaši zgodovini izpričana tudi na področju šolstva, gospodarstva, socialne dejavnosti in politike, kjer srečujemo vrsto izrednih osebnosti. Med njimi škofa Antona Martina Slomška, ki mu je

bila narodova omika, poleg oznanjevanja evangelija in moralne prenove ljudstva, prva in največja skrb.« (11)

V luči teh pravzaprav bežnih razlag o tem, kaj je religija in kaj je kultura, nas trditve papeža Janeza Pavla II., ki je bil sam aktiven kulturnik, ne presenečajo. A vprašanje, ki se zastavlja, je: ali tudi v tem primeru drži Heideggerjev stavek, da je »Herkunft« hkrati tudi »Zukunft«, da je preteklost tudi prihodnost? O tem, kakšna bo njena prihodnost in tudi o tem, ali bo kultura v dosedanjem in polnem pomenu besede, kakor smo jo orisali, še obstajala, bo danes odločala sekularizirana kultura sama. Kar zadeva vero, se pravi katoliško krščanstvo, ki se podaja na pot nove evangelizacije, ni nobenega dvoma, da je zanjo tako, kot je bilo v preteklosti, tudi v prihodnosti dialog s kulturo našega časa in okolja naravna, nepogrešljiva in življenjsko pomembna naloga.

msgr. dr. Anton Stres
ljubljski nadškof metropolit

OPOMBE

/1. Filozof Kant poudarja, da obstajajo tri temeljna vprašanja, s katerimi se ukvarja človek: kaj morem vedeti, kaj moram narediti in kaj smem upati. Kaj je res, kaj je prav in kaj je na koncu smisel vseh smislov, zadnji cilj in namen vseh prehodnih in začasnih namenov in ciljev, ki si jih zastavljamo? Podobno kot ne moremo razpolagati s tem, kar je res in kar je prav, temveč se jima moramo pokoriti, tudi ne moremo poljubno določati zadnjega smisla in cilja vseh naših hotenj. Človek si lahko po svoji volji zastavlja svoje trenutne in kratkoročne cilje in smisle, a zadnjega ne more določiti svojevoljno in poljubno. Zadnjemu se je treba odpreti in ga sprejeti tako kot je treba sprejeti to, kar je res in kar je prav. Poslednjega cilja in smisla vsega ni mogoče postaviti in narediti, ampak ga je potrebno odkriti.

/2. Filozof Hegel je med tri vrste absolutnega duha, se pravi med izraze človeške duhovnosti v najbolj čisti in prozorni obliki umestil umetnost, religijo in filozofijo. Če duhovnost v Heglovem pomenu izenačimo s kulturo, je umetnost potem samo ena od oblik kulture na splošno, religija in filozofija pa sta njeni dve drugi sestri. Razlika med temi tremi oblikami človeške duhovnosti je po Heglu samo v formi. To pomeni, da imajo vse tri isti predmet: vse tri se nanašajo na isto resničnost, namreč na absolutnost, na zadnjo in najvišjo resničnost. Vsaka pa se ji približuje na drugačen način, zato ima v Heglovi govorici vsaka drugačno formo. V umetnosti se absolutnost izraža z intuicijo ali neposrednim občutjem, v religiji posredno s predstavo, v filozofiji pa s pojmom in v njej doseže – kar je tipično za idealizem – svoj popolni in ustrezeni izraz. Religija je torej sestavni del duhovnosti in kulture na splošno in po Heglu absolutno njun osrednji in nepogrešljivi del.

/3. To izhodišče ima celo politične posledice. Če je namreč to res in globoko verjamemo, da je, potem je religioznost treba obravnavati kot nekaj, kar je človekova kulturna dobrina. Do kulturnih dobrin pa imamo ljudje pravico. Kulturne dobrine niso človekova muha ali hobiji, ki nimajo globljega življenjskega pomena. So bistvenega pomena za to, da človek ostaja človek v vsem bogastvu svojih razsežnosti, med katerimi je duhovna razsežnost bistvena in nepogrešljiva. Država, ki mora biti naklonjena do duhovne blaginje državljanov vsaj toliko, kolikor je dolžna skrbeti za njihovo materialno blaginjo, mora tudi do religioznosti imeti pozitiven odnos. S tem nikakor ne zagovarjamo kakšne nove državne religije. Država naj bo versko in nazorsko nevtralna, kakor je nevtralna do različnih oblik kulture in smeri na posameznih področjih kulture. Ni pa zaradi tega brezbrizna do vprašanja, ali naj bodo državljani kulturno bogati ljudje ali ne. Nevtralnost ni brezbriznost. Država priznava potrebo

po kulturni blaginji kot legitimno potrebo in kot predmet človekovih pravic, katerih spoštovanju je zavezana za ceno svoje legitimnosti, svoje moralne upravičenosti. V sklop duhovne blaginje, ki jo na splošno predstavlja kultura, sodi tudi religija. – Predstavljeno stališče ni nastavek za vpeljevanje konfesionalne države. Nikakor. Gre za nastavek za evropsko široko uveljavljen kooperativni odnos države do Cerkev in verskih skupnosti, ki religioznost gojijo kot splošno družbeno koristno dejavnost. Družbena koristnost nikakor ni samo v kulturno varstvenih, izobraževalnih in dobrodelno-socialnih vlogah, ki jih imajo Cerkve in verske skupnosti. Tudi to, vendar to ni na prvem oziroma bistvenem mestu.

/4. Prim. P. Tillich, *Religionsphilosophie*, Stuttgart 1962, 59–63.

/5. P. Tillich, *Religionsphilosophie*, Stuttgart 1962, 60.

/6. Tillich želi s tem, ko poudarja neločljivo povezanost religije in kulture, nakazati tudi nevarno možnost, ki v današnji sekularizirani kulturi pravzaprav prevladuje in ki jo je kot odločen nasprotnik nacionalsocializma tudi osebno bridko izkušal. To je ločitev absolutnega, brezpogojnega smisla, ki je predmet religije, in pogojenih, omejenih in prehodnih oblik smiselnosti, ki jih izraža in ustvarja kultura. Nevarnost, ki se s tem pojavlja, je opresivna, nasilna in razčlovečevalna absolutizacije neabsolutnih, pogojenih in relativnih smislov in tostranskih vrednot. V Tillichovem okolju je bila taka opresivna, zatiralska »vrednota« človeška rasa, ki jo je rasizem postavil na mesto absolutnega; v istem času je druga, prav tako izrazito ateistična ideologija na mesto onstranskega Boga postavljala delavski razred in v imenu tega božanstva zatirala vse, ki ga niso bili pripravljene častiti. Zastavlja se vprašanje, kako lahko kultura izvršuje svojo ikonoklastično, kritično funkcijo do vseh tostranskih božanstev, ki jih postavlja na oltar človeštva sodoben sekularizem. Takšen idol, idol ekonomske rasti in potrošništva se v sedanji krizi močno maje. Ni pa edini. Koliko zlatih telet si bomo še iznašli v zameno za edinega Svetega, ki ostaja vedno onstran našega popolnega dosega in nas s tem varuje pred malikovanjem končnih stvari iz območja in dosega naših rok in razuma?

/7. L. Racine, *La religion comme substance de la culture*

/8. »Ker je homo religiosus človek, je kot takšen oblika simboličnega človeka (homo symbolicus), ki je v enosti in različnosti svojega obstajanja bitje, ki ve za svoje bivanje z mislimi in besedami, predstavami in dejanji, v tem znanju pa hkrati tudi izraža, da za k vsemu uperjeno sedanost njegovega bitja ni nobene meje, onstran katere ne bi stremel« (W. Dupré, *Einführung in die Religionsphilosophie*, Stuttgart 1985, 76).

/9. Navaja: F. kardinal Rode, *Vera in kultura v Evropi*, Celje 2009, 13.

/10. Augustinus de Dacie, *Rotulus pugillaris*, I.

/11. Navaja: F. kardinal Rode, *Vera in kultura v Evropi*, Celje 2009, 14.